

Marco Moroni, *Nel medio Adriatico. Risorse, traffici, città fra basso Medioevo ed età moderna*. Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 2012, 404 str.

Serijski *Territorio e ricerca*, koju je pokrenuo Odsjek za društvene znanosti Ekonomskog fakulteta Sveučilišta Marche u Anconi, posvećena je rezultatima istraživanja gospodarskih i društvenih mikro-procesa u zajednicama s jadranskih obala. Sagledavaju se u perspektivi višestoljetnog povijesnog trajanja, ali s ciljem njihova vrednovanja u okviru suvremenih društvenih, gospodarskih, pa i političkih odnosa. Započevši prije dvije godine ovaj niz od dosad objavljenih šest knjiga suvremenih talijanskih stručnjaka svojim djelom o gospodarskim, kulturnim i vjerskim odnosima među jadranskim obalama u Novom vijeku (*Tra le due sponde dell'Adriatico. Rapporti economici, culturali e devozionali in età moderna*. Napoli: ESI, 2010), nedavno umirovljen sveučilišni profesor dr. Marco Moroni ovdje nam se ponovo predstavlja kao veliki znalac zbivanja koja su obilježila zajedničku prošlost na razini gospodarskih veza, smatrajući ih konkretnim zalugom za budući suživot u Europskoj uniji.

Istina je da autor istupa prvenstveno u želji da pomogne svojoj domovini, već dulje zahvaćenoj recesijom, i da preuzme dio odgovornosti za njen razvoj, višekratno pozivajući na povratak Italije moru i Sredozemlju kao prirodnom, ali ponešto zanemarenom okolišu. Međutim, time ujedno pruža ruku narodima s drugih obala, smatrajući njihovo blagostanje obvezujućim uvjetom za dalji razvitak i blagostanje same Italije. To je središnja misao koja se osjeća u svakom od dvanaest poglavlja knjige. Iako je ovdje uvijena u bogato povijesno ruho, potkrijepljena mnoštvom arhivskih vrela i pravim labirintima sekundarne literature, prirodno se nadovezuje na ranija Moronijeva istraživanja, kad su ga zaokupljali problemi industrijalizacije tzv. Treće Italije. Riječ je o sociološkoj kovanci nastaloj 1970-ih da bi se odalo priznanje velikom uspjehu malih poduzeća koja su u tom trenutku postala dugo očekivani glasnik gospodarske promjene, "treći pol" prema tradicionalno siromašnom jugu zemlje i

također tradicionalno razvijenom sjeveru, utičištu golemih tvrtki s mnoštvom zaposlenih. Time je Treća Italija prepoznata kao lokomotiva na putu ubrzanog razvoja i bogaćenja zemlje u cjelini. Njeni korijeni potekli su, po autorovoj dobro argumentiranoj ocjeni, upravo iz višestoljetne jadranske razmjene i neravnomjernog, ali dugotrajnog razvoja manjih gradova u "zavjetrini" zapadne obale Jadrana. *Sottovento* je stoga nadahnulo autora da se prihvati tumačenja povijesnih promjena i njihovih odraza u suvremenim okolnostima. Iz te je niti istkao ovdje ponudenu dragocjenu nisku radova. Iako su mnogi već objavljeni u proteklih desetak godina u odgovarajućim talijanskim publikacijama, bez sumnje su u navedenom kontekstu vrijedni ponovnog i temeljitog iščitavanja.

Dvanaest poglavlja knjige nose kratke, jednostavne naslove, koji su većinom prerađeni od ranije objavljenih radova. Tri su pak teksta napisana da upotpune ovu zbirku, i to poglavlja o trgovini i proizvodnji soli i sapuna, te poglavlje o gradovima na Jadranu. Cjeline su tematski raspoređene u skladu s analitičkim izlaganjem, koje se postupno prelijeva od općeg prema pojedinačnom. Započevši općenito s "Resursima", autor među njima na prvom mjestu ističe "Sol" i "Ribarstvo", da bi zatim preko "Prometa" i "Trgovaca" došao do nekih konkretnih predmeta proizvodnje i razmjene, što je naznačeno u poglavljima pod naslovima "Sapun" i "Vosak". Zadnji dio knjige u širim zamasi slika tipičnu urbanu sredinu sa zapadne obale srednjega Jadrana, predstavivši nam kroz poglavlja "Luka" i "Grad" zajedničke osobine manjih i većih naselja ovog područja u vremenskom presjeku od srednjovjekovlja do postnapoleonskog doba, da bi naposljetku izdvojio tri grada ("Ancona", "Rimini", "Pesaro") kao najvažnije za promatranje značajnih društvenih i gospodarskih aktivnosti u historiografski već pomalo stereotipnom brodelovskom dugom trajanju. Iako od nekadašnjih tradicionalnih zanimanja i interesa, trgovačkih poslova i veza u osvit 20. stoljeća nije ostalo gotovo ništa (i to zbog specifičnog spleta okolnosti i korjenitih političkih promjena kako na Jadranu, tako još više na Apeninskom poluotoku), ipak su po autorovu sudu

stare tradicije barem pomogle, ako ne i izravno utjecale na veliki skok ostvaren u drugoj polovici 20. stoljeća kroz fenomen Treće Italije. More kao jamac dobre prometne povezanosti i gotovo nepresušno vrelo životno važnih dobara, a uz to, s druge strane, dokazana uspješnost malih tvrtki, dali su opravdanog povoda za ovakav istraživački pristup kojim se kroz rasvjetljavanje povijesnih zbivanja želi ukazati na rješenje suvremenih problema.

S podnaslovom knjige “Izvori, promet i gradovi između kasnog srednjeg i Novog vijeka” autor je odmah upozorio na osnovni predmet svoga interesa: prirodni resursi zaslužuju važnije mjesto od puke razmjene ljudi i dobara; samo more najveće je bogatstvo. Prve asocijacije na morsko bogatstvo su, dakako, riba i sol. Ta dobra nezamjenjiva su u gospodarskom iskorištavanju danas, kao što su bila i u razdoblju kojim se bavi ovo djelo. I ne samo da su navike ostale iste, nego i zakonski okviri: autor upozorava na sprečavanje pretjeranog izlova ribe povremenom zabranom ribarenja u mletačkim lagunama, što se znalo protegnuti na više mjeseci, a pritom su zabranjivane i mreže potezače zbog uništavanja riblje mladi. Uz korisnu napomenu da je baš Jadran najbogatiji ribom među svim rubnim morima Sredozemlja, jasno je da su već na početku Novog vijeka odgovorni shvaćali da ni to bogatstvo nije neiscrpno, pa je riba uzgajana u ribnjacima padanskog porječja. Povećana potrošnja izazvana je demografskim rastom u 18. stoljeću i usklađena s činjenicom da je godišnje prosječno bilo potrebno 10 kilograma ribe po glavi stanovnika. Zapisi o konzerviranju ribe u snijegu i ledu, te o pojavi zakupaca za snijeg i led u Anconi, gdje je dio napuštene tvrđave služio kao skladište, izravno nas asociraju na takvu trgovinu na dubrovačkom području i dopremu snijega iz Konavala u srednjem i ranom Novom vijeku. Kasnija zbivanja učinila su svoje. Isušene su močvarne lagune sjevernog Jadrana i na njihovom su mjestu s vremenom nastala lječilišta i svjetski poznata turistička središta. Neposredna proizvodnja postala je neisplativa. O tome govori i činjenica da su nekoć značajne ribarske flote (toliko utjecajne u lokalnim sredinama da se pojavio naziv *gente di*

mare za opis cijelog društvenog sloja “ljudi od mora”, ribara i vlasnika brodica), postupno zamijenjene suvremenim, velikim brodovima, ali je istodobno nestalo pravih “ljudi od mora”.

Nagli tehnološki razvoj i pretjerana želja za bogaćenjem narušili su ne samo prirodni, nego i društveni sklad, zanemarujući obvezu da se daje, a ne samo uzima. Autor je zamijetio da je u osvjetljenom suvremenom doba tonaža ribarskih brodica ostala približno ista kao u ranijim stoljećima, ali se broj njihovih vlasnika smanjio, a ribara je bilo sve više. Navedeno okrupnjavanje kapitala nije pogodilo razvoj ove bitne gospodarske grane, tako da je 1930-ih konačno nestalo “ljudi od mora”. Kroz sličan proces prolazila je druga velika gospodarska grana vezana neposredno uz život od mora: iskorištavanje soli. Zakonitosti tržišta ovim strateški važnim artiklom autor je objasnio na primjerima pojedinačnih zakupa u Papinskoj Državi, što je suzbio papa Martin V. odlukom iz 1423. da Država ima neotuđivo pravo na otkup soli i kasnije prodaju, uz odgovarajuću zaradu. Autor nije previdio važnu ulogu dubrovačkih brodova u trgovini solju, prvenstveno na južnom Jadranu, kao i u širenju opsega te trgovine na uvoz s Ibize i opskrbu pokrajine Marche. Venecija to nije mogla spriječiti, pretrpjevši težak udarac osobito padom Cipra 1571. i suočivši se s konačnim porazom u 18. stoljeću, kada je Trst postao glavna luka za trgovinu solju na Jadranu.

Slično je bilo i s drugim sirovinama i gotovim proizvodima, među kojima je ovdje izabrana trgovina sapunom i voskom. Iako je trgovina sapunom bila vrlo unosna, donoseći u iznimnim okolnostima i stopostotnu dobit, ipak su prirodna ograničenja nametnula smanjenje njena obima. Zbog slabijeg uroda maslina od 1620-ih i jake konkurencije engleskih i nizozemskih trgovaca koji su naveliko kupovali ulje u Pugli, stari gospodari proizvodnje sapuna, Mlečani, uzalud su pokušavali na Krfu i jonskim otocima nadomjestiti pozicije izgubljene u spomenutoj južnoj talijanskoj pokrajini. Time su samo odgađali neumitnu propast i u ovoj gospodarskoj grani, dok se konačno nisu povukli pred južnom Francuskom i Marseilleom kao novim ključnim proizvodnim središtem, unatoč stradanju zbog britanske pomorske blokade tijekom napoleonskih

ratova. Za razliku od sapuna, vosak je donosio manji, ali vrlo siguran prihod. Upozoreno je na njegovu široku primjenu u raznim pravcima manufakturne proizvodnje (od kovanja novca i lijevanja zvona do raznih odljeva u metalu i izrade portreta). Opseg trgovine voskom na Jadranu, s uvozom u talijanske luke iz Levanta, sjeverne Afrike, mletačke Dalmacije, Dubrovnika i habsburških zemalja, bogato je ilustriran tabličnim pregledima.

Dok je napredak Trsta vezan prvenstveno uz pojačanu pomorsku orijentaciju Habsburgovaca, pa se od 19. stoljeća može govoriti o Jadranu kao "Austrijskom moru", poznato je da su ranije Mlečanima jedini takmaci na Jadranu bili Ancona i Dubrovnik. Dubrovačka povijest nije u ovom djelu zanemarena, ali autor je s pravom upozorio da je ona već toliko istražena da bi, radi potpunijeg razumijevanja prekojadranskih odnosa, bilo potrebno dodatno istražiti veze sjeverne Dalmacije, poglavito Zadra i Paga, sa susjednom talijanskom obalom. Zato se, pišući u Dubrovniku, većinom ograničio na usputne napomene o udjelu naših trgovaca u gospodarskom prometu Jadranom i okolnim morima, u raznim artikulima, kao i u pomorstvu samom, a više je pažnje posvetio pojedincima koji su vlastitim životnim putem pridonijeli međusobnoj suradnji. Tako je svoje mjesto dobio Markantun Gozze, koji je uspješno djelovao u Pesaru sredinom 16. stoljeća i svoju povezanost s tim gradom obilježio djelom "Opis Pesara", koje je do danas ostalo u rukopisu. Među dubrovačkim trgovcima koji se nisu dodatno isticali književnim radom predstavljeni su braća Nikola i Luka Caboga, imućni trgovci srebrom i voskom u prvoj polovici 15. stoljeća, orijentirani prvenstveno na Veneciju, ali su uspješno poslovali i u manjim gradovima srednje Italije i lukama zapadnog Jadrana. Napokon, kao primjer osobnih veza između dviju obala poslužio je i izlet u područje crkvene povijesti, s napomenom o dubrovačkom nadbiskupu Giacomu Venieriju iz Recanatija sredinom 15. stoljeća, nesuđenome zapovjedniku papinske mornarice koja je trebala braniti Carigrad od osmanske najezde, te o njegovu kasnijem nasljedniku na čelu dubrovačke Crkve, Giovanniju. Naravno, u kontekstu pojedinačnih veza među dvjema obalama

važan je još jedan detalj, povjesničarima umjetnosti dobro poznat rad Jurja Dalmatinca u ranom 15. stoljeću na gradnji *Loggia dei mercanti*, koja je bila predviđena za nesmetano sastajanje i poslove trgovaca u Anconi.

Svoje razumijevanje važnosti prilika na istočnoj obali za gospodarstvo Jadrana i njegova zaleđa u cjelini autor je dokazao i isticanjem važnosti međusobno konkurentnih sajmova u Splitu i Trogiru u 15. stoljeću, izabравši taj primjer i zbog preklapanja autoriteta mletačkog dužda (koji je zagovarao Split i štitio Sudamju kao nepovrediv sajmeni dan) i pape (na čiju su se povlasticu Trogirani uzalud pozivali, pokušavajući održati svoj sajam na isti dan kad i poznati splitski). Pa ipak, dominantna je autorova usmjerenost na značajke zapadnojadranskih gradova, osobito u pokrajinama Marche i Romagna. Prikazujući ih kroz povijesne mijene, iskoristio je priliku za kritička stajališta prema starijoj talijanskoj historiografiji nastaloj još u vrijeme Risorgimenta. Naglasio je da je Ancona postala jedna od vodećih luka na Jadranu zahvaljujući dvama formalno nepovoljnim događajima. Bili su to siloviti osmanski prodor na Balkan i u srednju Europu (zbog čega su dotadašnje povlastice za "grčke" trgovce u Anconi uskoro proširene na sve osmanske podanike, pa je 1525. na obostranu korist sklopljen ugovor sa sultanom Sulejmanom Veličanstvenim) i osvojenje grada od strane papinske vojske 1532. godine. Oba slučaja govore o koristima koje je grad imao zahvaljujući okrupnjavanju tržišta, unatoč formalnom gubitku municipalne slobode. Najvažnija je bila sloboda prometa, razmjene, susreta. Tu se otvorio prostor za analizu statusa vjerskih zajednica: u Anconi sredinom 16. stoljeća pravoslavni su Grci, na papinu dozvolu, upravljali crkvom Sv. Ane, a u Bariju su imali svoju kapelu u crkvi Sv. Nikole. Izrazite migracije stanovništva proučavane su i kao kratkotrajne, periodične pojave (prilikom velikih hodočašća, na primjeru Marijanskog svetišta u Loretu, gdje se 1600. okupilo čak 200.000 hodočašnika), ali i kao stalne promjene u stanovništvu pojedinog područja (kao prilikom preseljenja kršćana albanskog, grčkog i slavenskog podrijetla u vrijeme osmanskih osvajanja u 15. stoljeću na susjednu talijansku obalu i u unutrašnjost).

Iako je Ancona bila glavna luka Papinske Države koju je papa Klement XII. 1732. godine, po uzoru na postupak Habsburgovaca s Trstom, proglasio slobodnom lukom, još od ranog 16. stoljeća privlačila je jednako židovske trgovce i marane, kao i došljake iz Osmanskog Carstva. Tome je pogodovala i činjenica da je Ancona jedina prirodna luka na zapadnoj obali Jadrana u koju mogu uploviti i veliki brodovi s dubokim gazom. Pa ipak, i tako bogat i napredan grad postao je 1556. poprište vjerskog progona, kada je pod optužbom za otpadništvo od Crkve spaljeno 25 marana, a portugalska židovska zajednica posve raspršena. Zbog tolikog stradanja uslijedila je neočekivana odmazda: židovski trgovci diljem Sredozemlja organizirali su bojkot i prebacili promet u obližnji konkurentski Pesaro. Time su pokušali ekonomski uništiti grad u kojem su njihovi sunarodnjaci teško stradali. Sam pokušaj, koji je doista kratkoročno ugrozio blagostanje ove važne luke i usporio njen razvoj, uvjerljivo svjedoči o snazi i utjecaju moćne židovske zajednice sredinom 16. stoljeća. Ipak, konačan neuspjeh akcije podcrtava vitalnost, elastičnost i čvrstoću gusto isprepletene mreže većih i manjih urbanih središta koja su zapravo ovisila jedno o drugome, pa tako ni samim židovskim trgovcima zapravo nije bilo u interesu da se Anconu baci na koljena. Takav bi ishod ugrozio zdravu konkurenciju. Autor pritom osobito naglašava važnost sajмова, koji su ocrtali razvedeni gospodarski reljef cijeloga kraja.

Izvršna suradnja Ancone i Dubrovnika potaknula je Veneciju da krajem 16. stoljeća pokuša oživjeti splitsku luku, pošto su njeni napori da se omete promet među dvama navedenim konkurentskim središtima ostali bez rezultata. Štoviše, autor je na temelju vrela iz Državnog arhiva u Veneciji zaključio da je najveću mletačku zabrinutost zbog uspjeha Ancone izazivao gotovo apsolutan dubrovački monopol na uvoz u tu luku. Nažalost, teške prilike koncem 16. stoljeća, s nerodicom i nesigurnom plovidbom zbog učestalih piratskih napada i ratova s Osmanlijama, te s izbijanjem kužnih epidemija u sjevernoj Italiji koje su zahvatile i područje Ancone uvelike su ugrozile sajmove, čije je zlatno doba započelo u drugoj

polovici 15. stoljeća. Poznato je da su dubrovački trgovci u 18. stoljeću redovito posjećivali sajam u Senigalliji, čiji je nagli rast autor usporedio s rastom Trsta, koji je od 1719. kao slobodna luka pod habsburškom zaštitom izabrao najbolji status na Jadranu. Još jednom je došla do izražaja moć židovske zajednice, koja je redovito pomagala taj sajam u srpnju, na blagdan Sv. Marije Magdalene.

Usputna autorova napomena o sajmovima lokalne važnosti na našoj obali, u Zadru, Rabu, Makarskoj i Kotoru u 18. stoljeću, najviše govori o skromnim mogućnostima druge strane, koje joj nije nametnulo samo nepovoljno okruženje, nego i otpor prema promjenama, ukorijenjen kod svih stanovnika. Moramo prihvatiti izrečenu poruku da se ta pojava zadržala do suvremenog doba. Autor je, doduše, ovu činjenicu sagledao u ljepšem svjetlu, tvrdeći da su uslijed najnovijih ekonomskih promjena, industrijalizacije i razvoja turizma u 20. stoljeću, gradovi istočne obale Jadrana više sačuvali svoj izvorni karakter u usporedbi s onima na zapadnoj obali, no i to je, napokon, podložno promjeni, i to nagore.

Opravdana je primjedba da je Jadran "More gradova". Broj njihovih stanovnika prosječno nije prelazio deset tisuća, s izuzetkom Venecije (oko 100.000), Ferrare (do 30.000 početkom 16. stoljeća), vjerojatno Barija (početkom Novog vijeka zabilježen je rast sa 6.000 na 14.000 stanovnika) i Ancone. Na ovome mjestu povučena je usporedba s našim krajem, uz ocjenu da je u vrijeme najvećeg rasta Dubrovnik imao do deset tisuća stanovnika, a cijelo područje Republike oko 25.000. No, ti su brojevi, dakako, podlijegali značajnim promjenama. Konjunktorni ciklusi smjenjivali su se s nedaćama, prevratima, epidemijama i nerodicama, pri čemu su luke nerijetko stradale i zbog posve prirodnih pojava, bijesa mora i vjetra. Dobro su dokumentirani i iscrpno opisani problemi luke u Riminiju, koja je izložena plimnim valovima i osobito nasipanju pijeskom iz unutrašnjosti. Krajem 16. stoljeća uz papinsku se pomoć uložilo mnogo napora da se problem trajno riješi, i to zajedničkim trudom inženjera iz Rima, Ferrare i Ancone, no zbog nepogodnih klimatskih utjecaja i drugih problema, luka je

1630-ih postala “gotovo neupotrebljiva”, kad je više nisu mogle koristiti “ni barke”, pa se ozbiljno razmišljalo o preseljenju i gradnji nove. Svoj doprinos trajnim naporima da se riješi problem plovnosti u kanalu, koji je stalno bio zatrpan pijeskom, dao je i Ruđer Bošković. To su bile mnogo veće nevolje u usporedbi s političkom krizom krajem 15. i 16. stoljeća, kada je lokalna vladajuća obitelj Malatesta morala privremeno uzmaknuti pred svemoćnim Cesareom Borgijom, da bi naposljetku, u vrijeme pape Julija II, konačno izgubila svoj nekadašnji posjed. Napori obitelji Malatesta da vrati izgubljene pozicije u Riminiju i pokrajini Romagna 1527-28. bili su neuspješni, prvenstveno zbog povlastica kojima je papa obdario grad, ali i zbog zajamčenoga slobodnog prometa robe i sigurne pozicije na velikom jedinstvenom tržištu Papinske Države. Zato su sukobi s obitelji Malatesta ostali u sjeni ozbiljnih teškoća s kojima se suočavao grad, od epidemije tifusa do nevolja s lukom, koje su čak zaprijetile njegovim nestankom. Poput Riminija, sličnu je sudbinu prošao Pesaro, glavna luka Urbinskog vojvodstva obitelji Della Rovere, dok nije ušao u sastav Papinske Države.

Dok su u skicu za portret Riminija u razdoblju od kasnog srednjeg do ranog Novog vijeka ušli i elementi političke povijesti, uz uvijek dominantan pregled gospodarskih aktivnosti, mozaik Pesara dopunjen je prikazom početaka manufakturne djelatnosti u tom gradu. Opisan je rad djevojaka u proizvodnji vrpce nadaleko poznate kakvoće, a zastalo se i na izradi stakla, kristala i majolike u drugoj polovici 18. stoljeća, u vrijeme kada je cijela Papinska Država teško stradala od nestašice koja je započela nerodnom 1763. godinom. Iako su ovi i slični manufakturni pokušaji početkom 19. stoljeća propali, pa time nisu imali izravne veze s kasnijim industrijskim rastom grada, ipak su samim svojim postojanjem ukazali na povoljnu gospodarsku klimu na kojoj se temeljio kasniji napredak. Ili, parafrazirajući autorovu misao, ukazali su na mogućnosti Treće Italije i na obvezu povratka moru.

Danas više ne predstavlja gotovo nikakav izazov pisati o Jadranu kao mjestu dodira raznih svjetova, sa svim osobitostima koje se nude sukladno

njihovim povijesnim i geografskim značajkama. Uvijek se s narodnosnog aspekta može govoriti o dihotomiji između romanskog i slavenskog ili, slijedimo li pravac vjerskih podjela, o suradnji i razlikama između triju dominantnih monoteističkih religija. Međutim, pravo je osvježanje pokušaj da se iz tog obilja vrelâ i sekundarne literature posvećene istraživanju prošlosti sagleda sadašnji trenutak i predloži pravac budućeg društvenog i gospodarskog razvoja. Nastao na temelju dugogodišnjeg iskustva i predanog rada, nastavnog kao i istraživačkog, historiografski napor profesora Moronija važan je korak prvenstveno u raspravi o zajedničkoj budućnosti.

Relja Seferović